

Е. Лібанова

**СОЦІАЛЬНА ОРІЄНТАЦІЯ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ
ЯК ПЕРЕДУМОВА КОНСОЛІДАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА ***

Глобальна цивілізаційна криза, що розпочалася 2008 року, завершила тривалий, відносно передбачуваний і доволі добре досліджений етап розвитку. Світ вступив у новий період, значно менш прогнозований і визначений. Зокрема, це пов'язано з тим, що неминуче прискорення економічних, політичних і гуманітарних трансформацій супроводжуватиметься практично постійним виникненням криз у різних локальних просторах глобального світу. Однак проблему становитимуть не самі кризи, адже процес розвитку являє собою безперервне формування різноманітних викликів (природних, економічних, демографічних, ментальних, технологічних тощо) і реакцій на них суспільства (держави, місцевої влади, громадянського суспільства, бізнесу), які в одних випадках є достатньо швидкими й адекватними, а в інших — запізнілими і неповними, що, у свою чергу, викликає кризу.

Отже, кризи є невід'ємною рисою будь-якого процесу з циклічним характером розвитку. Але на межі II–III тисячоліть довготривалий процес взаємодії окремих національних соціально-економічних систем завершується формуванням єдиної глобальної системи з дуже сильними взаємозв'язками між окремими національними елементами. Звісно, це не означає уніфікованих траєкторій їхнього розвитку. Навпаки, різноманітні виклики, а отже, і кризи постійно виникатимуть у різних локальних

просторах. Час від часу ці локальні кризи неминуче поєднуюватимуться, формуючи глобальну кризу.

Тісна взаємодія відносно самостійних елементів спричинятиме періодичне поєднання локальних криз в окремих складових суспільного буття і формування криз системного характеру, що неминуче віддзеркалиться у значному посиленні невизначеності і непрогнозованості розвитку світової системи.

Чим більш інтегрованим у глобальний простір стає національне або локальне утворення (економічне, політичне, культурне), тим сильнішою є його залежність

* Статтю підготовано на основі виступу на Загальних зборах НАН України 13 травня 2010 р.

від процесів, що відбуваються в інших частинах цього простору. Яскравим прикладом можуть бути економічні процеси в різних країнах, які спостерігалися упродовж 2008–2010 рр.: особливо постраждали ті держави, які були найбільш залежні від світової кон'юнктури. Це, зокрема, стосується тих економік, які залежать від обсягу туристичних послуг або орієнтовані на експорт.

Економічне зростання, втілене в накопиченні матеріальних благ і нових технологій, перестає слугувати головним індикатором прогресу. Пріоритет набувають такі характеристики, як сталість людського розвитку, якість життя, довкілля. Відповідно суспільний розвиток виходить далеко за межі ринкових законів організації економіки, а питома вага суспільних благ, виробництво, розподіл і споживання яких не може регулюватися суто ринковими принципами, невпинно зростає. До того ж і можливості подальшого розвитку шляхом пріоритетного накопичення матеріальних благ та зростання споживчого рівня виявилися практично вичерпаними. Якби всі країни вийшли на сучасний обсяг споживання США, то всіх земних ресурсів вистачило б тільки на кілька років [1]. Тому світова спільнота буде змушена незабаром переглянути свої уявлення про прогрес, його форми та виміри.

Все це зумовлює кардинальну трансформацію самої логіки цивілізаційного прогресу. Необхідністю стає гармонізація суспільних відносин і ставлення до природи та її ресурсів, тобто фактична (а не тільки декларативна) «економічна поведінка» всіх суб'єктів соціально-економічної діяльності. Мають бути відновлені в системі цінностей трудова етика, бережливість, раціональність як важливі складові формування успішних громадян і суспільств. Поступово приходить розуміння того, що надмірне споживання, розкіш, демонстративне багатство, розрив зв'язків між суспільно ко-

рисною діяльністю і рівнем добробуту розбещують людей, породжують викривлені потреби і духовне зубожіння.

Оптимізація функцій держави, бізнесу, їхня підпорядкованість суспільним інтересам і громадському контролю через механізми приватно-публічного партнерства забезпечують можливості розв'язання низки актуальних проблем: раціоналізації структури доходів і витрат державного бюджету, підвищення ефективності роботи органів державної влади, надання населенню якісних соціальних послуг і забезпечення його суспільними благами, подолання корупції, збалансування регульовальних функцій державних та суспільних інститутів між собою і з інтересами суб'єктів економічної діяльності та населення.

Ідеологію розвитку України впродовж останніх 20 років було сформовано з еkleктичного поєднання принципів класичної ліберальної економіки і державного патерналізму, масштаби та рівень якого визначалися чим завгодно, але не економічними можливостями. Сьогодні вкрай необхідно сформувати нову ідеологію, яка враховуватиме сучасні реалії, пов'язані з глобальною системною кризою, досвід різних країн щодо її подолання, очікувані зміни, а також українську специфіку, передусім у сфері суспільних відносин, ціннісних орієнтацій населення.

Теоретичним підґрунтям цієї нової ідеології розвитку слугують новітні концепції, запропоновані світовою наукою. Докорінна їхня відмінність, зокрема у сферах взаємозв'язків «держава-бізнес-суспільство», зумовлює потребу в інноваційному шляху не стільки у сфері виробничих технологій, скільки в галузі технологій соціальних. Інерційних поступових змін вочевидь недостатньо — необхідні соціальні інновації, які забезпечать перетворення нововведень у соціокультурні норми та взірці, тобто спричинять їх інституційне

оформлення і закріплення в духовній та матеріальній культурі суспільства. Мотивами сприяння інноваціям є суспільно-корисна діяльність та/або особиста зацікавленість, характер якої визначається широким полем мотивів — від суто матеріальної вигоди до кар'єри. Отже, соціум і держава як його інструмент мають мотивувати як безпосередніх учасників інноваційної діяльності, так і осіб, які їй активно сприяють. Необхідно всіляко забезпечувати легальні можливості задоволення інтересів тих, хто здатний активно сприяти нововведенням.

Нова ідеологія розвитку має подолати корінну суперечність ліберальної доктрини. З одного боку, економіка може успішно розвиватися лише на ліберальних засадах, будь-яке адміністративне втручання є перешкодою в досягненні її максимальної ефективності. Отже, лібералізація економіки — це необхідна матеріальна передумова прогресу. Але прискорена лібералізація, особливо, в Україні, Росії та інших посткомуністичних країнах спричиняє високе суспільне, передусім економічне, розшарування, що суперечить глибинним базисним принципам ліберального устрою. Ліберальні засади мають бути реалізовані не в інтересах нечисленних груп, а щодо всього суспільства. При цьому свобода особистості має обмежуватися тоді, коли вона суперечить інтересам загалом. І водночас інтереси суспільства мають обмежуватися непорушними правами особистості. Все це в сукупності означає необхідність переходу до розвитку на ліберально-демократичних засадах, тобто до суспільного лібералізму.

Серцевиною цього процесу має стати вдосконалення чинної системи суспільних інститутів: правил, норм, законів, установ та інших соціальних утворень, що регулюють поведінку. Зокрема, необхідно забезпечити:

- гармонізацію функцій держави і ринку на нових засадах, становлення та розвиток приватно-публічного партнерства,

для чого необхідне активне формування інститутів громадянського суспільства з метою подолання утриманських настроїв і встановлення контролю з боку населення за діями і бізнесу, і держави;

- широку підтримку державної політики населенням, що передбачає постійну роз'яснювальну роботу з чітким і чесним висвітленням очікуваних результатів та наявних ризиків і досягнення внаслідок цього розуміння намірів влади широкими верствами населення; це особливо важливо щодо кардинальних комплексних новацій, які неминуче справлятимуть багатоаспектний вплив на стан суспільства, зокрема, на ціннісні орієнтації населення — пенсійну реформу, скасування мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення тощо;
- визначення та встановлення на суспільному рівні чітких, прозорих і зрозумілих умов висхідної соціальної мобільності, а для вразливих верств населення, які з різних причин не мають рівних з іншими стартових можливостей, — відновлення на нових деідеологізованих засадах системи соціальних ліфтів;
- формування ефективного власника шляхом установа незмінних «правил гри» та проведення податкової реформи, зокрема в частині зниження податкового тиску на громадян із низькими та середніми доходами, на малий та середній бізнес, стимулювання започаткування нового бізнесу та інновацій, формування «ефективного податкового навантаження» як чинника конкурентоспроможності економіки, забезпечення дієвого первинного перерозподілу доходів (прогресивне оподаткування, податки на багатство) з метою мінімізації вторинного перерозподілу (соціальні допомоги, пільги, субсидії);
- формування ефективного працівника через установа справедливої оплати праці, зміни масової психології, плекання відчуття власної відповідальності

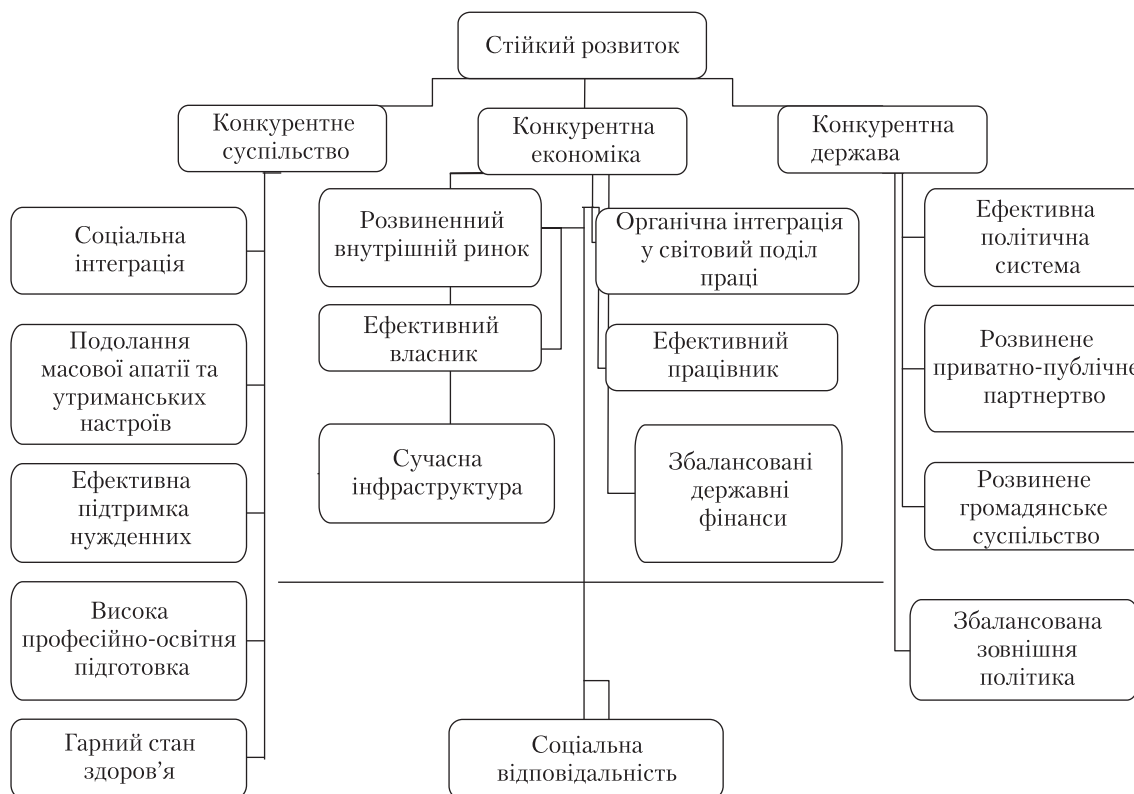
та віри у свої можливості, запровадження повномасштабної системи соціального страхування.

У нових умовах непрогнозованості і зростання невизначеності стійким може бути тільки розвиток, що має всі ознаки конкурентності: суспільства, економіки, держави.

Конкурентне суспільство утворює здорове, освічене, мобільне населення, яке забезпечує належну (дієву та ефективну) підтримку нужденних і протидіє будь-яким проявам соціального відторгнення та маргіналізації. Воно спирається на взаємну довіру та підтримку різних верств населення і суспільних інституцій. Варто підкреслити, що саме з суспільною кризою довіри пов'язана глобальна фінансово-економічна криза. В Україні типові прояви недовіри населення до влади значно загострюються

тотальною недовірою — надавачі переважної більшості послуг (фінансових, економічних, освітніх, медичних, управлінських тощо) не довіряють отримувачам (юридичним і фізичним особам) і навпаки. Тому без подолання цієї тотальної недовіри не можна розбудувати не тільки конкурентного суспільства, а й конкурентної економіки і конкурентної держави.

Конкурентна економіка спирається на розвинений внутрішній ринок, на господарський комплекс, органічно інтегрований у міжнародний поділ праці. Але головними передумовами її становлення є ефективний, соціально відповідальний власник, готовий інвестувати необхідні кошти в модернізацію свого виробництва — з одного боку, і ефективний, відповідальний працівник — з другого. Таким чином, цілком зрозумілі на макрорівні завдання стабілізації державного бюджету і реформи міжбюджетних від-

Складники механізму стійкого суспільного розвитку

носин, фіскальної модернізації, прискореного розвитку фінансового сектору, зокрема, фондового ринку, проведення активної інвестиційної політики, модернізації інфраструктури тощо не можуть бути успішно розв'язані без відповідних соціальних інновацій, спроможних змінити суспільну психологію та управлінські механізми.

Світовий і вітчизняний досвід доводить неможливість розбудови конкурентного соціально-економічного середовища без конкурентної держави, роль якої в цих нових умовах істотно зростає, забезпечуючи ефективне державне регулювання, зокрема, економічних процесів і бізнес-середовища. Конкурентність держави означає наявність ефективної (для конкретних умов) політичної системи, розвиненого приватно-публічного партнерства та громадянського суспільства, яке, власне, і здійснює контроль за державним управлінням, виконанням бізнес-середовищем своїх соціальних зобов'язань та функціями територіальних громад. Надзвичайно важливим елементом конкурентної держави є збалансована й адекватна національним інтересам зовнішня політика, спрямована на забезпечення національного суверенітету.

Таким чином, основними соціальними складовими механізму стійкого суспільного розвитку є: соціальна відповідальність, соціальна інтеграція, подолання масової апатії та утриманських настроїв у суспільстві, ефективна підтримка нужденних, висока якість населення, ефективний власник і ефективний працівник.

Одним із ключових факторів стійкого розвитку є соціальна відповідальність, що має бути притаманна всім учасникам і структурам суспільства, держави і бізнесу на всіх етапах інноваційної діяльності. Її ключовими елементами є формування нових, раціональних стандартів життя і розуміння широкими верствами населення необхідності брати на себе відповідальність

за власне життя. На жаль, слід зазначити, що 34% населення не мають бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації і живуть, як доведеться, пасивно очікуючи змін на краще, а 46% українців вважають, що їхнє життя залежить переважно від зовнішніх обставин [2, 477]. Екологічні умови мають найбільше значення лише для 13% населення, тоді як матеріальний дохід — для 82,4%. Піклування про благоустрій та екологічний стан міст і сіл взагалі не належить до пріоритетів населення [2, 487–488].

У контексті викоринення хижацького і байдужого ставлення до всіх проявів забруднення довкілля надзвичайно важливим є формування «економічної поведінки» і населення, і бізнесу, і влади, забезпечення її відповідності принципам сталого розвитку (*sustainable development*). Це такий розвиток, що забезпечує потреби нинішніх поколінь без шкоди для можливостей нащадків задовольняти власні потреби. Його принципи було сформовано і прийнято світовою спільнотою ще 1992 року, вони передбачають узгодженість експлуатації природних ресурсів, напрямки інвестицій, спрямованість науково-технологічного прогресу, розвиток особистості та інституційні зрушення. Кінцевим результатом такого узгодженого (сталого) розвитку є зміцнення потенціалу цивілізації для забезпечення людських потреб, формування та реалізація моделі використання ресурсів, спрямованої на задоволення поточних і майбутніх запитів при збереженні довкілля. Зрозуміло, що така глобальна соціальна інновація може бути впроваджена в практику лише за наявності відповідного розуміння та підтримки, ефективної мотивації представників рушійних сил прогресу.

В Україні впродовж чи не всього періоду незалежності спостерігається масове незадоволення людей своїм становищем (46,6% не задоволені своїм становищем у суспільстві, а 40,8% не задоволені своїм життям у цілому) — з одного боку, і високі споживчі

апетити — з другого. Матеріальний добробут важливий для 96,6% населення, тоді як свобода слова — лише для 57,5%, національно-культурне відродження — для 58,9%, розширення культурного світогляду — для 57,8 [2, 483–487]. Якщо навіть поставити під сумнів результати опитувань, не можна не побачити, що українці демонструють високий попит на автомобілі та побутову техніку, невиправдано дорогі житло, одяг і взуття. У країні, особливо в столиці, представлені чи не всі світові бренди класу «люкс» за відсутності тих, що орієнтовані на достатньо скромні потреби. І це принципово вирізняє Київ поміж таких небідних міст, як Прага, Варшава, Мадрид, навіть Амстердам та Берн. Площа трикімнатної квартири, цілком достатньої для невеликої родини, обмежується 80–85 кв. м, а в київських новобудовах пропонують трикімнатні квартири площею 120–150 кв. м, що значно перевищує стандарти більшості економічно розвинених країн. І доволі висока частка саме такого житла, значною мірою, є наслідком наявного попиту. Можна говорити про надмірне розшарування суспільства, про недоступність для більшості нового житла, сучасних автомобілів, дорогого одягу, але обсяги продажу цю тезу спростовують. Частка тих, для кого такі придбання є цілком прийнятними (принаймні у 2006–2008 рр.), доволі висока.

Невідповідність недосяжно високих життєвих стандартів власним можливостям і фактичному рівню життя цілком закономірно генерує незадоволення. Попри помітне зростання доходів лівової частки населення України протягом 2001–2008 рр. (про це чітко свідчать найрізноманітніші показники) лише 18,5% населення вважають, що за останні 5 років у їхньому житті щодо забезпечення матеріального добробуту було більше здійснених надій, а 52,7% пережили більше розчарувань [2, 489]. Усе це безпосередньо пов'язане з так званою «меншовагтістю» українців.

Теоретично розрив між фактичними й ідеальними стандартами життя може спричинити надзвичайно різні наслідки — від пошуку додаткової роботи до вандалізму. В Україні найпоширенішим є зростання очікувань державної допомоги, спроби перекласти на державу відповідальність за добробут не лише непрацездатних, а й цілком здорових членів суспільства (державного захисту бракує 77,3% опитаних). Взагалі-то такі настанови можуть бути доволі ефективними. Але держава не обмежиться піклуванням про добробут своїх громадян, а неминуче контролюватиме і правила поведінки, засади способу життя та світогляд. Це означає відмову від свободи слова, запровадження цензури на більшість інформації, можливе обмеження свободи пересування, головним чином, за межі країни. Пересічний же українець, принаймні за даними різних соціологічних опитувань, прагне подорожувати світом, відпочивати мінімум у Туреччині та Єгипті, дивитися голівудські фільми, читати західну літературу, не відчувати цензури й одночасно перекладає на державу (повністю або переважно) відповідальність за свій добробут, за можливості отримати освіту, за доступність медичної допомоги, за стан навколишнього середовища, тобто за рівень та якість свого життя.

В українському суспільстві спостерігається відновлення утриманських настроїв. Ці настрої домінували на час розпаду СРСР, що видається цілком закономірним для населення країни з розвинутими патерналістськими функціями держави, які не тільки існували на практиці, а й послідовно і цілеспрямовано пропагувалися. Під час системної економічної кризи, що супроводжувала перші кроки на шляху формування ринкової економічної системи (руйнація традиційних для соціалістичного ладу форм соціальної підтримки населення, поява безробіття як суспільного

явища, запровадження страхових засад пенсійного забезпечення, стрімке зростання майнового розшарування на фоні зниження рівня життя широких верств населення), дуже поступово і болісно почали з'являтися ознаки власної відповідальності, принаймні працездатного населення, за свій добробут і життя в цілому.

З початком економічного зростання і доволі швидким підвищенням реальних доходів населення можна було очікувати на прискорення процесу наближення ціннісних орієнтацій до взірців економічно розвинених країн. Однак, усупереч очікуванням, стан суспільства в останні роки попри помітне економічне зростання і підвищення рівня життя широких верств населення аж ніяк не покращується — радше можна говорити про недугу, що прогресує.

Безперечно, далася взнаки незадоволеність результатами економічних трансформацій, зокрема посиленням розшарування. Але це призвело не до активізації громадянської поведінки, а до формування відчуття безвихідності, неможливості особистого впливу на події, а отже, до безініціативності, більш помітної серед молоді. Так, 33,8% опитаних (за даними 2006 року — 36,8%) вважають, що держава має відповідати за їхній добробут, і тільки 9,3% — що вони самі мають забезпечувати свій добробут (за даними 2006 року — 8,5%)¹. Три чверті населення 15–49 років головною причиною відкладення народження дитини називають низькі доходи, але лише 46% висловлюють наміри здійснити зусилля щодо їх підвищення². Лише

¹ Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибіркового опитувань 10 000 домогосподарств, проведених Держкомстатом України в січні 2007 і січні 2008 років); Обстеження 3 112 осіб репродуктивного віку «Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації населення в Україні», проведене у квітні 2008 року Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка.

² Обстеження 3 112 осіб репродуктивного віку «Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації населення в

7% населення вважають, що їхнє життя здебільшого залежить від них самих, і тільки 18% активно інтегрувалися в нове життя, а ринкові відносини здаються їм природним способом життєдіяльності [3, 477].

Виходячи з невідповідності рівня життя тим ідеалам, які різними способами сформовано в пересічного українця, він очікує все більших соціальних виплат та пільг, провокуючи політиків на популізм. І кожний політик, ідучи на вибори, цілком адекватно реагує на ці електоральні очікування і дає абсолютно невиконувани обіцянки. Ніхто з них навіть не згадає про необхідність (і неминучість!) підвищення пенсійного віку, скорочення пільг і соціальних трансфертів. Такі речі могли б сприйняти представники так званого середнього класу, але їхня частка не перевищує 14–15% населення, до того ж вони зазвичай не демонструють високої електоральної активності.

Таким чином, формується своєрідне замкнене коло: населення виявляє попит на популістські заяви, а політики цей попит задовольняють, маючи єдину мету — перемогу на виборах. Потім вони або виконують свої обіцянки, провокуючи чергове зростання цін, що найсильніше впливає на бідні верстви населення, або нехтують ними. Проте невиконання владою своєї передвиборчої програми підштовхує до «рішучих дій» опозицію, яка миттєво починає на цьому спекулювати. І хоча протиборство влада—опозиція є невід'ємною складовою демократії, вчинки політиків мають відповідати певним етичним принципам — державності, патріотизму, усвідомлення своєї відповідальності перед суспільством. Саме завдяки такій відповідності вдається провести непопулярні, але необхідні рішення. На посткомуністичному просторі прикладом можуть слугувати країни Балтії, Центральної та Східної Європи. Політики ви-

Україні», проведене в квітні 2008 року Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка.

значають теми, що не підлягають педалюванню і дебатуванню за жодних обставин, оскільки це загрожуватиме національній безпеці. У країнах, що на руїнах адміністративно-планової економіки будували ринкову систему, такими темами визнавали вступ до НАТО та ЄС, проведення повномасштабної пенсійної реформи, зокрема підвищення пенсійного віку і скасування (повне або часткове) прав на дострокову пенсію. На жаль, українським політикам заважає відсутність цієї етики.

Загалом такий стан усіх влаштовує, принаймні в психологічному сенсі. Люди завжди доволі охоче перекладають тягар відповідальності на інших, особливо на державу. Тим, хто знаходиться при владі, це дає змогу залишатися біля керма, спекулюючи на таких суспільних настроях та уподобаннях. Однак якою зручною не є ця ситуація, вона не може зберігатися вічно. Хоча б через невідомість такого соціального навантаження, що лежить сьогодні на українській економіці. Оскільки нинішня еліта не стане добровільно змінювати ситуацію, цю роботу має взяти на себе громадянське суспільство.

Ключовим напрямом розбудови конкурентного суспільства є соціальна інтеграція. На жаль, серед шести основних чинників об'єднання людей в українському суспільстві (кожний з яких визначений понад 30% населення) домінують негативні: невдоволеність владою (40,6%), труднощі життя (37,7%), відчуття втрати нормального життя (32,3%), страх перед майбутнім (30,4%). Родинні та товариські почуття об'єднують 35,2% населення, а віра у краще майбутнє — 31,2%, хоча взагалі-то 64,3% вважають, що найкраще об'єднують людей саме сімейні та дружні стосунки, а слово «наші» 80,3% опитаних асоціюють виключно зі своїми родичами. Національна ідея розбудови української держави, патріотичні почуття та спільна історія і територія є підставами для об'єднання відповідно 6,9%,

8,7 і 20,6% населення [3, 506,507,520]. Це є свідченням не лише дуже значної розшарованості українського суспільства, а й відсутності рушійних сил консолідації. За умов реально низької якості життя переважної частини українців та гострого політичного протистояння розраховувати на нерегульовані інтеграційні процеси не варто — необхідна цілеспрямована державна політика протидії соціальному відторгненню та надмірній нерівності населення.

Складною для розв'язання проблемою видається переконаність більшості українців у кращому (більш справедливому, більш забезпеченому) житті за межами України. Красномовно свідчать про це розбіжності в оцінці українським населенням найважливіших чинників досягнення високого соціального статусу в Україні та економічно розвинених країнах світу. Якщо в нашій країні основними чинниками визнають родинні зв'язки, то за кордоном — особистісні якості (високий інтелект, здібності, хороша освіта). Такі розбіжності можуть віддзеркалювати як реальні відмінності, так і підсвідоме прагнення українців перекидати відповідальність, виправдовувати свою пасивність тощо. Радше за все істина знаходиться десь посередині. Але для подолання такої ситуації потрібні системні зусилля щодо формування в суспільстві позитивних настанов.

Серед української політичної та інтелектуальної еліти жевріють сподівання на об'єднувачу роль певної національної ідеї, поширення якої серед населення дасть змогу дійти консенсусу щодо подальшого розвитку України, забезпечить українцям потрібну згуртованість і прогресивні суспільні, зокрема економічні, зрушення. Але такі сподівання можуть виявитися марними. Ризик пов'язаний з тим, що влада не переймається забезпеченням розуміння і підтримки своїх дій населенням. Безперечно, досягти цього без відповідних соціальних інновацій, зокрема у відносинах «влада-бізнес-населення»,

неможливо. Але без масової підтримки будь-які реформи приречені на провал.

Одним із ключових завдань розбудови не тільки конкурентного суспільства, а й конкурентної економіки є подолання нерівності та пов'язаної з цим бідності, подолання соціального відторгнення і маргіналізації.

Більшість суспільств, а відповідно й урядовців називають викорінення несправедливої нерівності одним із головних завдань державної політики. Проте, коли доводиться вибирати між забезпеченням високих темпів економічного зростання і зниженням нерівності шляхом первинного або вторинного перерозподілу доходів, уряди часто опиняються перед жорсткою альтернативою, оскільки переваги, досягнуті шляхом забезпечення більшої справедливості, можуть бути зведені нанівець втратами, пов'язаними з уповільненням економічного розвитку. Типовим прикладом в українській історії є широко відоме переобтяження бюджету (й економіки в цілому) соціальними витратами, спрямованими на підтримку пенсіонерів, низькооплачуваних працівників, сімей з дітьми тощо. Однак аналіз міжнародного досвіду дає підстави для доволі парадоксальних висновків — невдачі зумовлені не шляхетною метою допомоги малозабезпеченим, а обраними механізмами її досягнення, а обґрунтований компроміс між прискоренням економічного зростання і зниженням нерівності не тільки не провокує економічні проблеми, а й навпаки, призводить до позитивних результатів в економіці [4].

Економічна ефективність і соціальна справедливість не суперечать одна одній у довгостроковій перспективі. Знедолені не можуть перейти до іншої соціальної страти значною мірою через неможливість отримання кредиту для інвестицій у бізнес, навчання дітей і активи (акції, нерухомість тощо). Не маючи належної кваліфікації та доступу до ресурсів, бідні верстви позбавлені можливостей робити свій внесок в

Оцінка найважливіших чинників досягнення високого соціального статусу, %

	Україна	Економічно розвинені країни
Високий інтелект, здібності	30,3	56,4
Добре здоров'я	27,6	23,1
Приваблива зовнішність	11,1	9,8
Готовність іти на ризик	18,6	18,4
Уміння іноді діяти в обхід закону	33,1	5,4
Чесність, принциповість	11,0	18,4
Егоїзм, індивідуалізм	12,0	6,1
Готовність допомагати людям	10,2	8,2
Походження з родини, що має високий соціальний статус	37,9	24,3
Впливові родичі	51,1	12,9
Впливові друзі	27,0	7,3
Знання іноземних мов	12,8	22,7
Гарна освіта	25,8	49,3
Прагнення і вміння робити людям добро	6,1	5,3
Вихованість, гарні манери	4,8	11,2
Уміння переконувати, красномовність	12,3	13,8
Політична обізнаність	6,9	9,9
Уміння розпоряджатися грошима	14,4	23,9
Зможні батьки	36,5	15,5
Важко відповісти	7,7	15,0

Джерело: Українське суспільство 1992–2009. динаміка соціальних змін; за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. — К.: Інститут соціології НАН України, 2009. — С. 505–506.

економічне зростання. У нерівних умовах вони виходять на ринок праці, у нерівних умовах залишаються там упродовж усього свого трудового життя, отримуючи низькі доходи, і в нерівних умовах закінчують його, маючи мізерну пенсію.

Прихильники жорстких монетаристських теорій розвитку вважають, що нерівність у розподілі доходів — це необхідна передумова високих темпів зростання [5]. Зазначена теза є психологічним виправданням концентрації багатства у відносно невеликої привілейованої групи населення

(процесу, який відбувся, зокрема, в Україні), оскільки припускає, що нерівність неминуча на перших етапах значних економічних трансформацій (подолання кризи, переходу від адміністративно-командної економіки до ринкової тощо), а в довгостроковій перспективі досягнутий (у тому числі й завдяки нерівності) високий рівень економічного розвитку сприятиме підвищенню рівня життя усіх верств населення, а отже, і подоланню (чи принаймні істотному зниженню) бідності в країні. Проте, заможні мешканці посткомуністичних держав не надто схильні до накопичень та інвестування своїх прибутків у національну економіку. Натомість власники значних капіталів вкладають гроші в предмети розкоші, автомобілі, яхти (виготовлені в інших країнах), коштовності, нерухомість (передусім за кордоном), подорожі; при цьому кошти дуже часто зберігають також в іноземних банках, не перетворюючи їх на джерело інвестицій економіки своєї країни. Подібні способи витрати доходів не тільки не збільшують виробничі ресурси країни, а, навпаки, виснажують їх [6]. Отже, заможні не обов'язково накопичують (у сенсі виробничих накопичень) та інвестують більше за інші верстви, а тому стратегія зростання, що спирається на відмінність у розподілі доходів, реально може призводити лише до консервації майнових прав і соціального статусу економічної та політичної еліти на шкоду основній масі населення. Відповідно, зазначену стратегію можна кваліфікувати як таку, що суперечить цілям і людського розвитку, зокрема, подоланню бідності, і загального економічного прогресу.

Цивілізаційний рух визначається не тільки економічними тенденціями — надзвичайно важливим є і те, за рахунок чого відбувається економічне піднесення, і хто користується його наслідками: якщо окремі невеликі групи, то майже неминуче зростання нерівності і бідності; якщо більшість населення, то вигоди отримують практично

всі верстви і плоди економічного зростання будуть розподілені справедливо. Отже, швидкий економічний поступ сам по собі не панацея від соціальних негараздів.

Водночас масштабна бідність і розширення суспільства вкрай негативно впливають на можливість економічного зростання. Наслідком низького рівня життя часто стають хвороби і недостатня освіченість, що безперечно знижують економічну активність. Це негативно позначається на сукупному трудовому потенціалі країни, а відтак спричиняє уповільнення темпів економічного зростання. Тому політика подолання бідності сприяє не тільки поліпшенню якості життя незаможних верств населення, а й зростанню економіки в цілому [7].

Не можна нехтувати й тим, що підвищення доходів бідних громадян викликає підвищення попиту на товари національного виробництва, тоді як представники заможних верств частіше орієнтуються на імпорт або взагалі купують речі за кордоном. Отже, саме зростання попиту з боку бідних верств найбільше стимулює розвиток національної економіки, що, у свою чергу, спричиняє збільшення попиту на робочу силу, надходжень до бюджету й пенсійного фонду і відповідне зростання зайнятості та доходів працівників.

І нарешті, чесніший розподіл доходів є вагомим стимулом (і матеріальним, і психологічним) розширення участі всіх верств населення в економічному розвитку, тоді як посилення нерівності й масштабна бідність загрожують стати деструктивною силою економічного прогресу, провокувати соціальну напругу і викликати протидію перетворенням у тих, хто втратив надію на покращання власної долі. До речі, найчастіше така поведінка характерна для освічених осіб.

Соціальна напруга і соціальні конфлікти, погіршення криміногенної ситуації спричиняють збільшення економічних ризиків і зниження інвестиційної привабливості країни (або окремого регіону), що в кінцевому підсумку неминуче уповільнює тем-

пи економічного зростання. Залагодження соціальних конфліктів і досягнення рівноваги в суспільстві неминуче потребуватиме додаткових ресурсів, що знижуватиме загальну ефективність економічної системи.

Проте, нерівність є чинником не тільки криміналізації суспільства, аналогічний зв'язок простежується і між нерівністю та корупцією. Нерівний розподіл прибутків може підштовхнути певні групи з високими доходами до втручання у політику й державне управління [8]. Зокрема, значна концентрація ресурсів і грошей дає змогу спрямовувати певну частину на хабарі високопосадовцям, використовуючи їхні можливості у власних економічних інтересах. Таке зрощування багатства з владою вочевидь не сприяє ані гармонійному розвитку суспільства, ані високим темпам економічного зростання, оскільки дає преференції окремим складовим економіки за рахунок інших. Їх можуть надавати або через безпосереднє бюджетне фінансування, або через різноманітні податкові привілеї. У той або інший спосіб ця несправедливість зумовлює економічні (а потім і соціальні) конфлікти. Численні дослідження свідчать про те, що їхня гострота прямо пропорційна ступеню нерівності [9,10].

Наявність будь-яких економічних преференцій, а тих, що викликані нерівністю і поготів, суперечить принципам вільної конкуренції, істотно ускладнює доступ на ринок новим гравцям, змушує їх так само вдаватися до протизаконних дій. Водночас для правлячої еліти така практика є надзвичайно потужним стимулом будь-що зберегти свої позиції. Таким чином, економічна нерівність перешкоджає демократичним перетворенням.

Крайні форми нерівності спричиняють послаблення легітимності й корозію політичних інституцій. Так, розбіжності в доходах і наданих окремим групам населення можливостях часто віддзеркалюють нерівність у сфері політичної влади. Вразливі верстви (бідні, селяни, жінки) залишаються

такими значною мірою через слабкий політичний вплив на державні рішення.

Виконання політичними інституціями ролі охоронця несправедливих розбіжностей, захисника інтересів представників еліти й ігнорування ними проблем уразливих груп населення, майже неминуче перешкоджає розвитку демократії та створює передумови для колапсу держави. Спираючись на міжнародний досвід, можна дійти висновку про те, що саме необґрунтована нерівність і є важливим чинником втрати державності.

Розшарування за статками часто спричиняє макроекономічну нестабільність: значна нерівність населення є чинником бідності і, відповідно, масштабного вторинного перерозподілу доходів через соціальні трансферти; масштабні соціальні трансферти зумовлюють суттєві бюджетні витрати, а отже, і бюджетний дефіцит; необхідність покриття бюджетного дефіциту провокує інфляцію. Остання значно сильніше впливає на доходи незаможних, а тому провокує посилення нерівності, виносячи її на новий виток спіралі. Коло замкнулось.

* * *

Підбиваючи підсумки, сучасними українськими пріоритетами соціальних інновацій можна назвати:

- перехід до соціально орієнтованої ринкової економіки, що дасть змогу використати ресурси в інтересах усього суспільства, а не окремих високодохідних груп (до 10% населення), які скористалися результатами попередніх трансформацій;
- подолання розколу в суспільстві, еліті та політикумі та формування єдності поглядів на сучасну стратегію розвитку;
- визначення траєкторії історичного розвитку держави з урахуванням того, що у світі, незважаючи на стрімке економічне зростання в другій половині ХХ ст., існує надзвичайна економічна нерівність і, відповідно, відмінність у філософії й ідеології поведінки, що загострює пробле-

ми націоналізму, тероризму, наркоманії, зумовлює збільшення рівня захворюваності, у тому числі психічних розладів, та зростання чисельності знедолених людей навіть у багатих країнах;

- орієнтацію на ліберально-демократичні засади розвитку, що поєднують свободу особистості, інноваційне підприємництво на основі підходу «що більше і краще працюєш — то більше заробляєш» з інтересами всієї спільноти;
- подолання недовіри та масової апатії населення, емоційно-психологічну мобілізацію громадян; об'єднання суспільства навколо спільної мети — власної модернізації задля завоювання гідного місця у світовій спільноті.

1. Новий курс: реформи в Україні. 2010–2015. Національна доповідь / за заг. ред. В.М. Гейця [та ін.]. — К.: НВЦ НБУВ, 2010.
2. Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін; за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. — К.: Інститут соціології НАН України, 2009.
3. Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін; за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. — К.: Інститут соціології НАН України, 2009.
4. Human Development Report 2005. International cooperation at a crossroads: Aid, trade and security in an unequal world.
5. *Тодаро М.П.* Экономическое развитие. — М., 1997. — С. 151.
6. *Donald R. Lessard and John Williamson/* Capital Flight: The problem and Policy Responses. — Washington, D.C.: Institute for International Economics, 1987.
7. *Partha Dasgupta, Debraj Ray.* Inequality as a determinant of malnutrition and unemployment policy// *Economic Journal* 97, 1987, March.
8. World of Work Report 2008: Income Inequalities in the Age of Financial Globalization. — International Labour Office. 2008. P. 24–25.
9. *Persson T., Tabellini G.* Is inequality harmful for growth? Theory and evidence// *American Economic Review*, 1994, №3, vol. 84, pp. 600–621.
10. *Alessina A., Rodrik D.* Distribution politics and economic growth // *Quarterly Journal of Economics*. 1994, №2, vol. 109, pp. 465–490.

Е. Лібанова

СОЦІАЛЬНА ОРІЄНТАЦІЯ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ ЯК ПЕРЕДУМОВА КОНСОЛІДАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Резюме

Однією з основних причин нинішньої економічної кризи в Україні є суспільна криза довіри, яка виникла через надмірну розшарованість за статками українського суспільства і відстороненість громадян від державотворчих процесів. Автор статті перекона, що нерівність і масштабна бідність не тільки деструктивно впливають на економічний прогрес, але й погіршують криміногенну ситуацію, зумовлюють поширення корупції, стоять на заваді демократичним перетворенням. Для подолання цих негативних явищ потрібна нова ідеологія розвитку країни, пріоритетами якої стали б соціальні інновації, зокрема: перехід до соціально орієнтованої ринкової економіки; подолання розколу в суспільстві, еліті та політикумі; орієнтація на ліберально-демократичні засади розвитку, що поєднують свободу особистості та інноваційне підприємництво з інтересами спільноти.

Ключові слова: соціальні конфлікти, глобальна цивілізаційна криза, лібералізація економіки, соціальні інновації.

Е. Libanova

MARKET ECONOMY SOCIAL ORIENTATION AS SOCIETY CONSOLIDATION GROUND

Abstract

Social trust crisis broken out per Ukrainian society wealth overdifferentiation and citizen state-building processes side steps is one of the most principal causes of nowadays economic crisis in Ukraine. Author is convinced that inequality and range poverty not only influence economic process destructively, but also embitter crime-rate situation, laed to corruption spread, stand on a democratic changes way. In order to manage with these negative effects, new country development ideology is required. Its priorities should be social innovations, especially, transfer to socially oriented economy; split in society, elite and politics overcoming; orientation to liberal-democratic development foothold, linking personality freedom and innovation business with community interests.

Keywords: social conflicts, global civilization crisis, economy liberalization, social innovation.